

«Հայաստանի տարածքային՝ ՀՀ Սահմանադրությամբ ամրագրված պահանջների հարցում» Ադրբեջանի դիրքորոշման հիմքերի վերաբերյալ Փորձագետի մեկնաբանություն, 08.08.2024 թ.¹

Նորայր Ա. Դունամալյան²

Ներկայիս Ադրբեջանի քաղաքականությունը մեծապես հիմնված է «հակադարձ» քարոզչության վրա՝ ադրբեջանական իշխանությունների ապակառուցողական գործողությունների արդարացի քննադատությունը պրոյեկտելով իրենց հակառակորդների և, մասնավորապես, Հայաստանի վրա: ՀՀ Սահմանադրությունը փոխելու Ի. Ալիևի պահանջները բխում են հենց այս տրամաբանությունից՝ արտացոլելով ադրբեջանական պետականության հիմքերի քաղաքական և իրավական անկայունությունը և «տարածքային ամբողջականության» հասկացության շահարկումը:

Ժամանակակից Հայաստանի Հանրապետության անկախության ճանապարհը կառուցվել է հաջորդական քայլերով, որոնք իրականացվել են «Վերակառուցման» քաղաքականության ոգով և, ինչպես թվում էր դարաբաղյան շարժման շատ գործիչների, համապատասխանում են ընդունված «խաղի կանոններին»՝ լինի դա ԽՍՀՄ Սահմանադրությունը, թե՛ հետխորհրդային կարգավորումը: Մինչդեռ Բաքուն դեսուդեն էր ընկնում հերթով՝ երկու միմյանց բացառող միտումների՝ հակախորհրդային և պայմանականորեն «խորհրդայնամետ» դիրքորոշման միջև: Եթե հայկական կողմը կոնկրետ բարձրացնում էր ԼՂԻՄ-ի ինքնորոշման հարցը, ապա Բաքուն փորձում էր մանևրել միութենական կենտրոնի և հանրապետության ներսում գտնվող ազատական-ազգայնական ուժերի միջև: Սակայն հենց Ադրբեջանն է սկսել խորհրդային «խաղի կանոնները» խախտելու աստիճանական գործընթացը:

Այսօր քննարկված [«Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի՝ Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին»](#) 1989 թ. դեկտեմբերի 1-ին ընդունված [որոշումները](#) տարածքային պահանջներ չէին Ադրբեջանի նկատմամբ, քանի որ, առաջին հերթին, ԽՍՀՄ սուբյեկտների փոխանցման հարցը իրականացվել է միացյալ տարածքային-քաղաքական միավորի տրամաբանության շրջանակներում, այլ ոչ թե անկախության ձգտումների, և երկրորդ՝ 1989 թ. սեպտեմբերի 23-ին ԱդրխՍՀ Գերագույն խորհուրդն ընդունել է «Ադրբեջանական ԽՍՀ [սահմանադրական օրենք՝](#) Ադրբեջանի խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության ինքնիշխանության մասին»՝ հռչակելով Ադրբեջանի փաստացի անկախությունը: Միևնույն ժամանակ, 1989-ի ողջ ընթացքում միութենական

¹ Նյութի բնօրինակը (ռուս.) հրապարակվել է մեր կայքէջում 05.08.2024 թ.:

² Քաղաքական գիտությունների թեկնածու, Ռուս-Հայկական (Սլավոնական) համալսարանի քաղաքագիտության ամբիոնի դոցենտ, ավելի քան 15 գիտական աշխատությունների և հոդվածների հեղինակ:

կենտրոնի և Ադրբեջանի ղեկավարության նախաձեռնությամբ Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ տեղի ունեցավ «որոշումների պատերազմ», ինչը ոտնահարում էր տեղի բնակչության սահմանադրական իրավունքները և զրկում նրան պետական մարմիններում ներկայացվածությունից: Ադրբեջանի իշխանությունները (չնայած այն հանգամանքին, որ հանրաքվե անցկացնելու մասին համամիութենական օրենքը ընդունվել է միայն 1990 թ. դեկտեմբերին)՝ ընդունելով ինքնիշխանության մասին օրենքը՝ փորձել են «շանտաժի ենթարկել» արհմիութենական կենտրոնը՝ Ղարաբաղյան հակամարտության ուժային լուծման հարցում օգնություն ստանալու համար: Այս մոտեցումը հետագայում կրկնվել է մի քանի անգամ:

Միայն 1990 թ. օգոստոսի 23-ին Հայաստանն ընդունեց [Անկախության հռչակագիրը](#), որի տարրն էր «Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին բանաձևը», ինչը դարձավ [Արցախի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը](#) պաշտպանելու վճռականությունը արտահայտող քաղաքական հայտարարություն: Ադրբեջանի նկատմամբ հայկական տարածքային պահանջների «Որոշման» հետ կապող այս ասպեկտի ադրբեջանական մեկնաբանությունը շարունակում է «*ադրբեջանական հողերի օկուպացիայի*» հին խոսույթը՝ անտեսելով 1988–1993 և 2020–2023 թթ. էթնիկ զտումների ենթարկված հայերի իրավունքները: Սակայն անգամ ՀՀ Սահմանադրության նախաբանում «Անկախության հռչակագրի» հիշատակումը մերժելու դեպքում նման պահանջների բավարարումը վտանգավոր նախադեպ է (այդ թվում՝ նաև Ադրբեջանի համար):

Ինչպես արդեն նշել ենք, Ղարաբաղի հարցը դարձել է ԱդրԽՍՀ ղեկավարության և միութենական կենտրոնի միջև քաղաքական խաղերի տարր: Մինչև 1991 թ. օգոստոսի 30-ը (եթե չասենք՝ մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը) Ադրբեջանը փորձում էր ստանալ Մոսկվայի աջակցությունը՝ հակամարտությունը ուժային ճանապարհով լուծելու համար: 1991 թ. փետրվարին ԱդրԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը, շրջանցելով ԽՍՀՄ Սահմանադրությունը, երկիրը վերանվանեց Ադրբեջանի Հանրապետություն, ինչը չխանգարեց Ադրբեջանին մասնակցել 1991 թ. մարտին ԽՍՀՄ պահպանման հանրաքվեին (մասնակիցներից ավելի քան 90%-ը քվեարկել են Միության պահպանման օգտին), իսկ նույն տարվա մայիսին Ադրբեջանի ղեկավարությունը համաձայնել է մասնակցել, այսպես կոչված, «Նովոօգարյովան գործընթացին», որի նպատակն էր Խորհրդային Միությունը պահպանել կոնֆեդերացիայի տեսքով: Դրան զուգահեռ, 1991 թ. ապրիլ-մայիսին Լեռնային Ղարաբաղում (ԼՂԻՄ և Շահումյանի շրջան) և Հայաստանում ադրբեջանական ՕՄՕՆ-ը՝ Խորհրդային բանակի, ՆԳՆ-ի և ԽՍՀՄ ՊԱԿ-ի ստորաբաժանումների աջակցությամբ իրականացրել է էթնիկ զտումներ (այսպես կոչված՝ «Օղակ» օպերացիա): Օգոստոսի 19-ին Ա. Մութալիբովը նույնիսկ աջակցեց Արտակարգ դրության պետական կոմիտեի (ԱԴՊԿ) հեղաշրջման փորձին, սակայն «օգոստոսյան պուտչից» հետո

Ադրբեջանի ղեկավարությունն արմատապես փոխեց իր մոտեցումը՝ հրաժարվելով խորհրդային ժառանգությունից և ընդունելով անկախության վերականգնման մասին հռչակագիրը (օգոստոսի 30), ապա՝ «Ադրբեջանի Հանրապետության պետական անկախության մասին» [սահմանադրական ակտը \(հոկտեմբերի 18\)](#): Այս փաստաթղթերը հաստատում էին 1918 թ. Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության շարունակականությունը (իր չսահմանված պետական սահմաններով), ինչպես նաև նշում էին Ադրբեջանի վերաբերյալ խորհրդային կանոնակարգերի անօրինականությունը՝ Ռուսաստանին մեղադրելով Ադրբեջանին բռնակցելու և օկուպացնելու մեջ (ընդ որում երեք անգամ՝ 1806–1828 թթ. և 1920 թ.): Ի թիվս այլ բաների, այս քայլով Ադրբեջանը հրաժարվեց Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ստեղծման քաղաքական և իրավական հիմքերից (1936 թվականից՝ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ (ԼՂԻՄ)):

Նման պատմական էքսկուրսը մեզ թույլ է տալիս հասկանալ Ադրբեջանի տարածքային պահանջների տրամաբանությունը, որոնք հիմնականում պատեհապաշտ են և չեն ենթադրում որևէ հիմքի առկայություն: Անհեթեթություն է ԱժՀ-ի անկախության հռչակագրում տեղ գտած նույն ձևակերպումը, թե՛ Ադրբեջանի տարածքը ներառում է Հարավային և Արևելյան Անդրկովկասը, որը չչտկվեց նույնիսկ անկախության ժամանակ: Մյուս կողմից, խորհրդային սահմանների ճանաչումը Բաքվի համար նույնպես խնդրահարույց է, քանի որ Ադրբեջանը, դեկտեմբերի 29-ին ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու հանրաքվե անցկացնելով, ըստ էության, դուրս է եկել արդեն իսկ գոյություն չունեցող սուբյեկտի կազմից: Բացի այդ, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը Բաքվից իր անկախությունը հռչակեց [1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին](#)՝ Ադրբեջանի կողմից «Ադրբեջանի Հանրապետության պետական անկախության մասին» սահմանադրական ակտի ընդունումից շատ առաջ: Ընդ որում, ԼՂՀ-ն կիրառել է խորհրդային օրենսդրությամբ նախատեսված բոլոր անհրաժեշտ ընթացակարգերը, իսկ Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի կողմից ԼՂԻՄ-ի լուծարումը ԽՍՀՄ սահմանադրական վերահսկողության 1991 թ. նոյեմբերի 28-ի որոշմամբ ճանաչվել է [հակասահմանադրական](#):

Այլ կերպ ասած, Ադրբեջանը երբեք էլ չի հստակեցրել իր պետության սահմանները՝ ոչ իր առաջին հանրապետության դեպքում (Ազգերի լիգան [չի ճանաչել](#) ԱժՀ սահմանները հարևան պետությունների հետ տարածքային վեճերի պատճառով), ոչ էլ՝ «խորհրդային» սահմանները, քանի որ ժամանակակից Ադրբեջանը մերժեց Ալմա-Աթայի հռչակագիրը և չեղարկեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավարությունը:

Եվ, այնուամենայնիվ, Ադրբեջանը կարող է դիմել և՛ ԱժՀ-ի «շարժական սահմանների» փաստարկին, և՛ խոսել խորհրդային քարտեզներով «սահմանազատման» մասին: Երկու տարբերակներում էլ Ադրբեջանի իշխանությունները հենվում են ուժի և

տնտեսական լծակների, այլ ոչ թե քաղաքական և իրավական փաստարկների վրա: Բուն ադրբեջանական «փորձագիտական» միջավայրում իրավահաջորդության հարցը տարածքային տեսանկյունից այնքան էլ կարևոր չեն համարում՝ համեմատելով Ռուսաստանի և ԽՍՀՄ իրավահաջորդության հետ: Այնուամենայնիվ, պետք է հիշել, որ ՌԴ Սահմանադրության մեջ հղում չկա խորհրդային կամ կայսերական ժամանակաշրջանի որևէ փաստաթղթի, մինչդեռ Ադրբեջանի սահմանադրության մեջ նշվում է անկախության մասին հիմնարար օրենքը, որում նշված է վերականգնումը. նախախորհրդային վարչակարգի վերականգնումը և դրանով իսկ շոշափում է 1918 թ. հռչակագրի կետերը, որոնք տարածքային պահանջներ են պարունակում Վրաստանի և Հայաստանի նկատմամբ: Այս հանգամանքը մեզ հետ է բերում Ազգերի լիգայի՝ տարածքային վեճերի պատճառով ԱԺՀ-ն չճանաչելու որոշմանը:

Բաքուն ճնշում գործադրելու համար՝ շահագործելով քվազի-պատմական պատումները, կարող է պատասխան ստանալ տարածաշրջանային հակառակորդների կողմից «համարժեք» արձագանքի տեսքով: Որոշակի պայմաններում Հայաստանը կարող է պահանջներ ներկայացնել ԱԺՀ անկախության հռչակման մեջ Արևելյան և Հարավային Անդրկովկասի մասին ձևակերպումների, Ռուսաստանի կողմից «Ադրբեջանի օկուպացիայի» խնդրի, Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզի լուծարման անօրինականության և 2011 թ. հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացման փաստի վերաբերյալ: Այլ կերպ ասած, Ադրբեջանի կողմից Հայաստանը «պատմական Ադրբեջանին» պատկանելու մասին առասպելներ ստեղծելուն ուղղված և այլ ձեռնածությունները՝ ստիպում են մեզ դիմել 1918–1920-ական թթ. տարածքային սահմանազատման պատմությանը, երբ Ադրբեջանի տարածքը ճանաչված սահմաններ չունեին: Այսպիսով, վիճելի պատմական փաստաթղթերին որպես տարածքային պահանջների փաստարկ դիմելը կարող է բացել «Պանդորայի արկղը», որը կհանգեցնի 100 տարվա վաղեմության փոխադարձ մեղադրանքների:

«Տարածքային» պատմությունը հետևողականորեն ուռճացվում էր ադրբեջանական կողմից, թեև Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրն ի սկզբանե ուներ և շարունակում է ունենալ տարածքային և իրավական բնույթ՝ կապված Լեռնային Ղարաբաղի/Արցախի հայերի՝ իրենց սկզբնական բնակության տարածաշրջանում հանուն վերջնական ինքնորոշման մղվող պայքարի հետ: Հետևաբար, «Ադրբեջանի տարածքների դեմ ագրեսիայի» մասին Հայաստանի մեղադրանքներն օգտագործվում են Ադրբեջանի ղեկավարության կողմից՝ ոչնչացնելու հայանպաստ նարատիվը, որը կապված է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության դեմ Ադրբեջանի ագրեսիայի, հայ բնակչության իրավունքների ոտնահարման (ներառյալ՝ ապրելու, ազատության և սեփականության իրավունքները), էթնիկական զտումների և այլ հարցերի հետ: Անհրաժեշտ է Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորման խնդիրն

ընդունել որպես արդիական՝ չնայած Արցախի հայաթափման կատարված փաստին: Այն դեպքում, երբ Ալիևի ռեժիմը փորձում է այս առճակատմանը տալ պատմական բնույթ՝ կոչ անելով փոփոխություններ կատարել ՀՀ Սահմանադրության մեջ և լուծարել ԵԱՀԿ Մինսկի խումբը: Ելնելով դրանից՝ կարևոր է չընկնել հարաբերությունների միայն «տարածքային» տրամաբանության «թակարդը»՝ անտեսելով իրավական և մշակութային խնդիրները:

Եթե չխորանանք իշխանությունների բաժանման «առանձնահատկությունների» կամ այս պետության հիմնարար փաստաթղթի ձևակերպումների մեջ, Ադրբեջանի սահմանադրական կարգի խնդիրները, առաջին հերթին, վերաբերում են Ի. Ալիևի անձնական իշխանության վարչակարգի պահպանման գործառույթին: Այս հանգամանքը հնարավորություն չի տալիս ձևակերպել ավելի համապիտանի «խաղի կանոններ», որոնք ընդունելի կլինեն նաև հաջորդ իշխանության համար: Օրինակ, Ադրբեջանում իշխանավորության դեպքում փոխնախագահի սահմանադրական դերը կարող է դառնալ քաղաքական ճգնաժամի հիմք, քանի որ նախագահի լիազորությունների իրականացման հարցում կարող է բախում առաջանալ վարչապետի հետ: Ադրբեջանի սահմանադրության մեջ կան նաև այլ հակասական կողմեր, սակայն ավելի մեծ նշանակություն է տրվում իշխանության ամրապնդմանը, այդ թվում՝ ռազմավարական խնդիրների անտեսմամբ: Ակնհայտ է, որ Ադրբեջանի քաղաքական վարչակարգը կառուցվում է որպես ժառանգական ինքնավարություն, որը ենթադրում է ագրեսիվ վերաբերմունք հարևան պետությունների և վերնախավերի իրավիճակային գործողություններ: Սակայն, միևնույն ժամանակ, Ալիևների դինաստիան կարողացավ ենթարկել բոլոր պետական ինստիտուտներին՝ օգտագործելով նաև իշխանության վերարտադրության համար անհրաժեշտ քաղաքական նարատիվները, մեղմացնելով, օրինակ, Ադրբեջանի անկախության հռչակման հակառուսական կողմնորոշումը (Հ. Ալիևի պաշտամունքը, ՌԴ հետ ժամանակակից հարաբերությունները, և այլն): Բայց միևնույն ժամանակ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը գոյություն ուներ «տոտալիտար» ԽՍՀՄ-ում, որն անտեսվում է Ադրբեջանի ներկայիս «ժողովրդավարական» իշխանությունների կողմից, և Լեռնային Ղարաբաղում հայերի պատմամշակութային բոլոր հետքերը հետևողականորեն ջնջվում են:

Հակառակ Հարավային Կովկասում Ադրբեջանի «առաջնորդության» մասին հայտարարություններին, առաջանում է տարածաշրջանային անվտանգության շարունակական ապակայունացման իրավիճակ, որը կախված է ոչ թե երկրների հարաբերությունների ինստիտուցիոնալ կառուցվածքից, այլ՝ պետությունների ղեկավարների անձնական հարաբերություններից: Այս համատեքստում իշխանության թույլ ինստիտուցիոնալացումը հանգեցնում է միջազգային հարաբերությունների վրա պետական այրերի ցանկությունների և բարդույթների ուժեղ ազդեցության, ինչն իր

հերթին հանգեցնում է գործընթացների անկանխատեսելիության և սպառնալիքների աճի: **Պետական հիմքերի անկայունությունը ստիպում է Ադրբեջանին խարխիլել Հարավային Կովկասի մնացած երկրների քաղաքական ինստիտուտները և նպաստել դրանց խոցելիությանը,** ձգտելով պահպանել իր պետության՝ աժխաջրածինների արտադրությունից և տարանցումից ստացվող շահույթի վրա հիմնված կայունությունը, սակայն երկարաժամկետ հեռանկարում սա տանում է դեպի քաոս, ոչ թե՛ խաղաղ համակեցություն: